

4th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON GALLIPOLI

Gallipoli Campaign:
History, Myth and National Imagination
“Centenary”

March 15–18, 2015
İstanbul & Çanakkale, Turkey

kongre@canakkalevakfi.org.tr

www.canakkalevakfi.org.tr

4th INTERNATIONAL SYMPOSIUM on GALLIPOLI

Gallipoli Campaign:
History, Myth and National Imagination
"Centenary"

24 Aralık 2015, İstanbul/Canberra

Sayın Yrd. Doç. Dr. Necdet Aysal,

15-18 Mart 2015 tarihleri arasında İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nin ev sahipliğinde İstanbul ve Çanakkale'de gerçekleştirilecek olan Uluslararası Dördüncü Gelibolu Sempozyumu'na göndermiş olduğunuz "**Çanakkale Savaşları'nda Hukuk İhlalleri: Kimyasal Gaz ve Domdom Kurşunu Kullanımı**" başlıklı bildiriniz, yapılan hakem değerlendirmelerine göre kabul edilmiş ve kongre programına dahil edilmiştir.

Sempozyuma göstermiş olduğunuz ilgiye teşekkür eder, görüşmek dileğiyle saygılar sunarız.

Prof. Dr. M. Mehdi İlhan
Sempozyum Eş Başkanı

Doç. Dr. İbrahim Güran Yumuşak
Sempozyum Eş Başkanı

IZH
Istanbul
Zaim
University

Australian
National
University

Turkish
Historical
Society

Uluslararası
Gelibolu
Sempozyumu

4

International
Gallipoli
Symposium

KATILIM BELGESİ PARTICIPATION CERTIFICATE

Sayın / Dear **Nesret Ayar**

15 - 18 Mart 2015
tarihlerinde İstanbul'da
düzenlenen 4. Uluslararası
Gelibolu Sempozyumuna
katılarınız için teşekkür ederiz.

We appreciate your
participation and valuable
contributions to 4th International
Gallipoli Symposium organized in
İstanbul in 15th - 18 th of March 2015

Prof. Dr. Mehdi İLHAN
Sempozyum Eş Başkanı

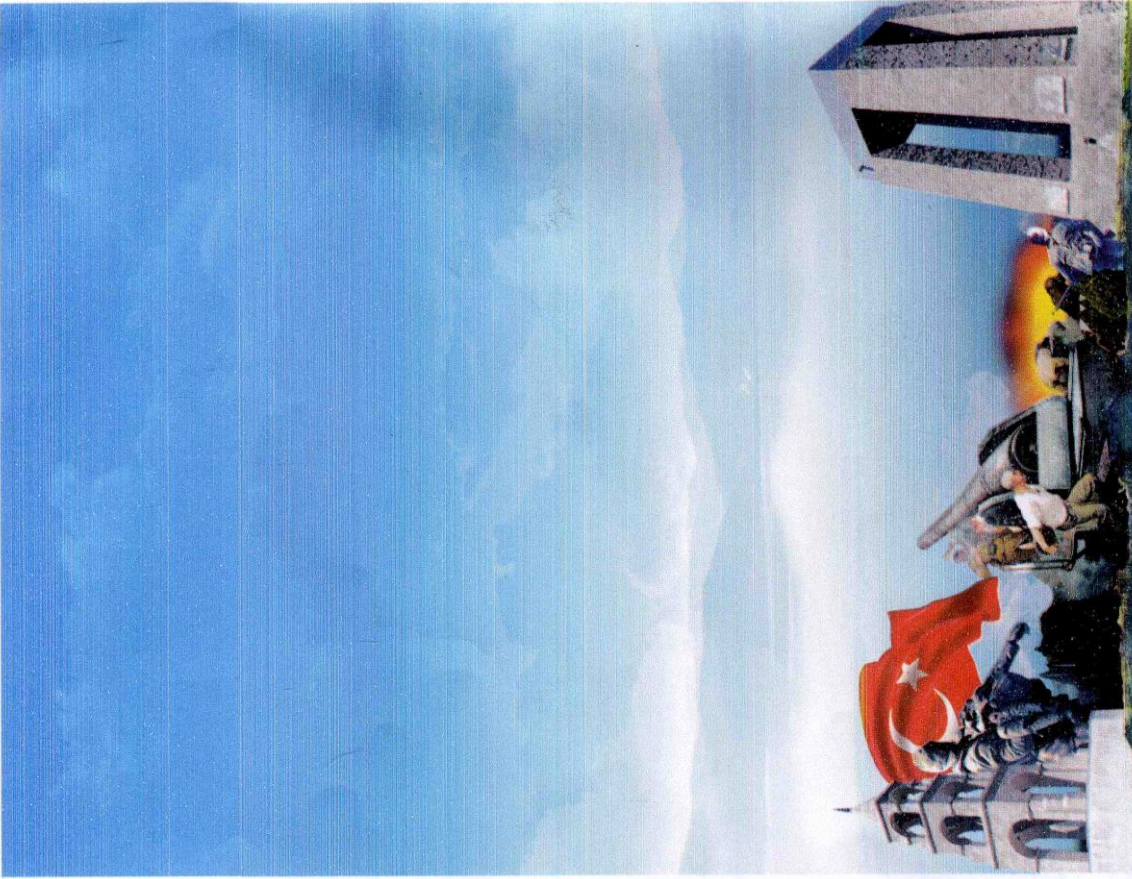
Doç. Dr. İbrahim G. YUMUŞAK
Sempozyum Eş Başkanı

ÇANAKKALE
2015
ESENLER

4. ULUSLARARASI

GEZİBOLU
SEMPOZYUMU

'Tarih, Efsane ve Milli Muhayyile
100. Yıl

ULUSLARARASI 4. GELIBOLU SEMPOZYUMU / INTERNATIONAL 4th GALLIPLI SYMPOSIUM
PROGRAM

15-16 Mart / March 2015 Dr. Kadir Toprakköllü'nün Merkezi Esenler, İstanbul
17-18 Mart / March 2015 Çan Belediyesi Termal Oteli, Çan, Çanakkale

14 Mart / March 2015 Cumartesi / Saturday 14.00-17.00	Hilal Öz Resim Sergisi Açılış ve Kayıtlar / Opening of Gallipoli and Registration
08.30-17.30	Kayıtlar / Registration
09.00-09.45	Protokol ve Açılış Konuşmaları / Opening Kahve Arası / Coffee Break
09.45-10.30	Kahve Arası / Coffee Break
10.30-12.00	I Çanakkale Savaş'ının Dünyaya Yansımaları / Reflections on Gallipoli*
1. OTURUM / SESSION 12.00-13.30	Öğle Yemeği / Lunch
13.30-15.00	II Gelibolu Muharebeleri / Gallipoli Battles*
II. OTURUM / SESSION 15.00-15.30	Kahve Arası / Coffee Break
15.30-17.00	III Çanakkale Savaş'ı Üzerine Geniş Değerlendirmeler / An Overview of Gallipoli Campaign*
III. OTURUM / SESSION 17.00-17.30	Kahve Arası / Coffee Break
17.30-19.00	IV Çanakkale Savaş'ından Portreler / Portraits from Gallipoli Campaign*
IV. OTURUM / SESSION 19.00-20.30	Sempozyum Yemeği / Symposium Dinner
9.00-10.30	V Çanakkale Savaş Anıt ve Parkları / Gallipoli Monuments and Parks*
V. OTURUMLAR / SESSIONS	Kahve Arası / Coffee Break
10.30-11.00	Kahve Arası / Coffee Break
11.00-12.30	VIA Maneviyat / Spirituality*
VI. OTURUMLAR / SESSIONS	VII Çanakkale Savaş ve Propaganda / Gallipoli Campaign and Propaganda
12.30-14.00	Öğle Yemeği / Coffee Break
14.00-15.30	VIII Çanakkale Savaş ve Şiir / Gallipoli Campaign and Poetry*
VII. OTURUMLAR / SESSIONS	Kahve Arası / Coffee Break
15.30-16.00	Kahve Arası / Coffee Break
16.00-17.30	VIII Çanakkale Tarihi ve Kültürü / Gallipoli History and Culture *
VIII. OTURUMLAR / SESSIONS	VIII Çanakkale Savaş ve Edebiyat / Gallipoli Campaign in Literature And Memoires
17.30-18.00	Kapanış Oturumu*
18.00-19.00	Akşam Yemeği

BİRİNCİ GÜN / DAY ONE
15 March / Mart, 2015 – Pazar / Sunday

Protokol ve Açılış Konuşmaları / Opening Speeches
Nene Hatun Salonu 09.00-09.45

İbrahim Çiğdem Yılmaz-İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Mehdi İlhan-Avustralya Ulusal Üniversitesi
Tevfik Göksu-Esenler Belediye Başkanı
Yüksel Unal-Esenler Kaymakamı
Mehmet Bulut-İstanbul S. Zaim Üniversitesi
Ömer Çelik-Kültür ve Turizm Bakanı*

Oturum/Session I
Nene Hatun Salonu 10.30-12.00

ÇANAKKALE SAVAŞI'NIN DÜNYAYA YANSIMALARI / REFLECTIONS ON GALLİPOLİ
Oturum/Başkan/Chair: Holger H. Herwig-University of Calgary& Canada Research Chair in the Centre for Military and Strategic Studies

Broken Hill Attack Revisited

M. Mehdi İlhan - Australian National University

Intewar Reflections: Britain's Armed Forces Looking Back on Gallipoli 1919-39

Matthew Henslip - Exeter University

Gallipoli and Australia: The Story through Art since 1915

Linley Horrocks- Catholic College Wodonga

Jean Girardoux's Gallipoli: A Representation of Continents in War

Arzu Etensel İldem - Ankara Üniversitesi

Oturum / Session II

Mesut Uçkan Salonu 13.30-15.00

ÇANAKKALE SAVAŞI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRMELER / AN OVERVIEW OF GALLİPOLİ CAMPAIGN

Oturum/Başkan/Chair: Mehdi İlhan-Avustralya Ulusal Üniversitesi

Beşimililer Boyutlarıyla Çanakkale Savaşı / The Gallipoli Campaign with Its International

Dimensions

Sait Aşgin - Karabük Üniversitesi

Çanakkale Savaşları Arifesinde Anadolu'da İç Güvenlik Sorunlarına Genel Bakış: Batı ve Doğu

Anadolu Örneğinde / An Overview of Internal Security Problems in Anatolia on the Eve of Gallipoli

Campaign: Reflection on Eastern and Western Anatolia

Diğer İnce Erdoğan - Adnan Menderes Üniversitesi

Çephe Gerisinde Yasanan Çanakkale Savaşı / The Gallipoli Campaign in the Hinterland

Sabanur Yılmaz-Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Bulgaristan'dan Türk ve Müslümanların Birinci Dünya Savaşı ve Çanakkale Savaşına Katılımı /

Turks and Muslims from Bulgaria Taking Part in World War I, Including Gallipoli

Nesrin Osmanova İspova, Nesrin Sipahi Kıratlı- Institute for Balkan Studies in Bulgaria

Oturum / Session III

Mesut Uçkan Salonu 15.30-17.00

GELİBOLU MUHAREBELERİ / GALLİPOLİ BATTLES

Oturum/Başkan/Chair: Refik Korkusuz / İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Slaughter at Gallipoli: A German First-Hand Account May 1915

Holger H. Herwig-University of Calgary

Müttefik Almanya ile Gelibolu Muharebeleri, 1914-1918 / Gallipoli Battles with Allied Germany, 1914-1918

Mehmet Seriz - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Çanakkale Savaşları'nda Hukukî İhtilaflar: Kimyasal Gaz ve Domdom Kurşunu Kullanımı /

Violation of the Laws of War at Gallipoli: Use of Chemical Gases and Dumdum Bullets

Neçdet Aysel-Ankara Üniversitesi

Çanakkale Savaşları'na Hava Harekâtının Etkisi / The Impact of Air Operations at the Gallipoli

Battles

Okan Gümüşdoğrayan - Hacettepe Üniversitesi

Oturum / Session IV

Mesut Uçkan Salonu 17.30-19.00

ÇANAKKALE SAVAŞI'NDAN PORTRELER / PORTRAITS FROM GALLİPOLİ CAMPAIGN

Oturum/Başkan/Chair: Cezmi Eraslan - İstanbul Üniversitesi

Çanakkale Savaşında Mustafa Kemal'in Rolü / Mustafa Kemal's Role in the Gallipoli Battles

İşıl Tunar- Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

18 Mart 1915'te Fransız Bouvet Zirhlisi'nin Batıran Mecidiye Bataeryası Komutanı Yüzbaşı

Mehmet Hilmi (Sanlıtop) Bey / Captain Mehmet Hilmi (Sanlıtop) Bey, the Commander of Mecidiye

Bataery, who sank French Battleship *Bouvet* on 18 March 1915

Gaziantep Şanlıtop-Ennas Şirketler Grubu

Otto Liman Von Sanders'e Dair Yazılar: The Times Gazetesi Örneği / Reflections on Otto

Liman Von Sanders From the *Times* Newspaper

Gülşah Eser - Harran Üniversitesi

Seddilbahir Çıkarması ve Mehmet Çavuş / Seddilbahir Landing and Mehmet Çavuş

Murat Burçak - Anadolu Üniversitesi

İKİNCİ GÜN / DAY TWO
16 March / Mart, 2015 – Pazartesi / Monday

Oturum / Session VA

Mesut Uçkan Salonu 09.00-10.30

ÇANAKKALE SAVASI ANIT VE PARKLARI / GALLİPOLİ MONUMENTS and PARKS

Oturum Başkanı / Chair: Daniel Reynaud-Avondale College

The Fate of a Fortress: Seddülbahir

Lucienne Thys - Şenocak - Koç University, Rahmi N. Çelik (ITU), Arzu Özsağcı (ITU), Gülşin Tanyeli (ITU), Carolyn Aslan (Koç University), Caner Güney (ITU), Tevfik Özıldemir (ITU)

The Çanakkale War as Reflected in Turkish Art of Painting

Dalila Ozbay-Namık Kemal University

Çanakkale Şehitleri Abidesinin İnşa Sürecinde Dizenlenen Yardım Kampanyaları / Aid

Campaigns Organised During the Construction of Çanakkale Martyrs' Memorial

Celil Bozkurt-Duzece Üniversitesi

"Tarihe Eşlik Eden İz": Kumkale Anma Şiirliği Projesi / "The Footprint Accompanying History":

The Project for Kumkale Martyrs Commemoration Cemetery

Mehmet Kerem Özel - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Oturum / Session VB

Yıldız Çakmaklı Salonu 09.00-10.30

ÇANAKKALE SAVASI VE BASIN / GALLİPOLİ CAMPAIGN and MEDIA

Oturum Başkanı / Chair: Sarı Aşkın - Karabük Üniversitesi

Fransız Basını ve Çanakkale Savaşı / The French Press and the Gallipoli Campaign

Hicabetin Sarı-Millî Eğitim Bakanlığı

Gallipoli Campaign Through the Lens of the Times Newspaper

Fahriye Begüm Yıldızeli - University of Exeter

Çanakkale Savaşı Araştırmalarının Sosyal Ağ Bakış Açısından Değerlendirilmesi / A Social

Network Analysis of the Scholarly Publications on the Gallipoli Campaign

Ramazan Acun - Hacettepe Üniversitesi

Ortukullarda Okutulan Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Adlı Ders

Kitaplarında Çanakkale Savaşları/The Gallipoli Campaign in Secondary School Curriculum:

History of the Turkish Revolution and Kemalism Text Books

Umran Aslan - Gaziantep Üniversitesi

Oturum / Session VIA

Mesut Uçkan Salonu 11.00-12.30

MANEVİYAT / SPIRITUALITY

Oturum Başkanı / Chair: Mehmet Serz-Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Australian Chaplains at Gallipoli: Role, Impact and Influence

Daniel Reynaud - Avondale College

Manevi Değerlerin Öğrenilmesinin Metodolojisi Problemlerine Dair / Concerning the

Methodological Problems in Learning Moral Values

Praha İsmayilzade - ANAS Institute of Archaeology and Ethnography

Savaşı Durduran Güzel Ses: Kasımpaşalı Kara Küçük Ahmet / The Beautiful Voice that Stopped

the War: Kara Küçük Ahmet of Kasımpaşa

Süleyman Tarman - Aksaray Üniversitesi

Aek Hayada İbadet ve Mekân İlişkisi: Gelibolu Namazgâhları / Outdoor Worship and Location

Relationship - Gelibolu Open Air Prayer Places

Deniz Demirtaşlan - Kocaeli Üniversitesi

Oturum / Session VIB

Yıldız Çakmaklı Salonu 11.00-12.30

SAVAŞ VE PROPOGANDA / WAR and PROPAGANDA

Oturum Başkanı / Chair: Nesrin Osmanova İspova - Institute for Balkan Studies in Bulgaria

Tanzimat Sonrası Osmanlı Diplomatisi Bağlamında; Çanakkale Gazilerine Verilen Berat,

Nişan ve Madalyaların Karakteristik Özellikleri / The Special Features of (Imperial) Berats

(diplomas), *Nişans*, and Medals Conferred On The Veterans of Çanakkale Studied From the

Perspective of Post-Tanzimat Ottoman Diplomatic

Nejdet Gök - Necmettin Erbakan Üniversitesi

İşgâli Anzıkların, Avustralya Yapımı Filmlerle Aklansa: Gelibolu ve The Water Diviner

Flmieri / Acquitting Anzac Occupation of Gallipoli Through Australian-made Films: Gallipoli and

The Water Diviner Films

Kerime Yıldız

Anzaklara Aşırı Empati Yapan Bir Film: "Çanakkale Çocukları" / A Film that Excessively

Empathizes With Anzacs: "Children of Çanakkale"

Kerime Yıldız

Çanakkale Deniz Savaşı'nda Queen Elizabeth Savaş Gemisi Taarruzlarının İngiltere ve

Avustralya Basınındaki Akıdeleri / The Role of the Queen Elizabeth Battleship in the Dardanelles

Sea Warfare: Reflections from English and Australian Press

Esra Oğuzhan Yeşilova-Istanbul Üniversitesi

Oturum / Session VIIIA
Mesut Uçkan Salonu/14.00-15.30
CANAKKALE SAVAŞI, ŞİİR ve RESİM / POETRY and PAINTING ON GALLİPOLİ
CAMPAIGN

Oturum Başkanı / Chair: Süleyman Tarman - Aksaray Üniversitesi

Writing the Nation: The Great War in the Poetry of Mehmet Akif Ersoy and "Banjo" Paterson
Jeanne Ryan-Australian National University

Artist's Portrait at Cape Helles: Sydney Tremayne and the Battle of Gallipoli: The Look Of a
British Foreign Legionnaire
Jose Mauricio Saldanha Alvarez - Fluminense Federal University

Türk Ediplerin Çanakkale Cephesini Ziyareti ve Yansımaları / The Visit of Turkish Literary Men
to Çanakkale Battle Front and Its Reflections
Genç Osman Geçer - Niğde Üniversitesi

Şiirlerle Çanakkale Savaşları ve Atatürk / Çanakkale Battles and Atatürk in Poetry
Münir Atalar, Burhan Kaçar - Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Oturum / Session VIIIB
Yücel Cakmaklı Salonu/14.00-15.30
ROMANLARDA ÇANAKKALE SAVAŞI / GALLİPOLİ CAMPAIGN IN NOVELS
Oturum Başkanı / Chair: Neşet Gök - Necmettin Erbakan Üniversitesi

Raphael Confiant'in "Le Bataillon Creole" Adlı Tarihsel Romanında I. Dünya Savaşı ve
Çanakkale Savaşı'nın Yansımaları / The Reflection of World War I and Battle of Gallipoli and
Çanakkale in the Historical Novel "Le Bataillon Créole" of Raphael Confiant
Ece Yassıtape - Ankara Üniversitesi

Giraudoux'nun *Siegfried*, Anouilh'nun *Eyvasız Yolcu* Adlı Oyunları ile Buket Uzuner'in *Uzun
Beyaz Bitir Gelibolu* Adlı Romanında I. Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Trajma ve Kimliğin
Yeniden İnşası / The Re-construction of the Trauma and Identity Experienced during World War I in
the Plays Giraudoux: *Siegfried* and Anouilh's *Traveller Without Luggage*, and in The Novel Buket
Uzuner's *Long White Cloud - Gallipoli*
Fulya Marmara-Yıldız Teknik Üniversitesi

"Aşk ve Savaş: İki "Ateş" Arasında Jean Giraudoux" / Love And War: An Author Between Two
"Fires" Jean Giraudoux,
Ahmet Özkan - Ankara Üniversitesi

Bir Allenin Çöküşünde Tarihsel İzdeşim / Historical Background in a Family's Downfall
Ayşe Tomat-Ankara Üniversitesi

Oturum/Session VIIIA
Mesut Uçkan Salonu/16.00-17.30
ÇANAKKALE TARİHİ ve KÜLTÜRÜ / GALLİPOLİ HISTORY and CULTURE
Oturum Başkanı / Chair: Sedat Murat-İstanbul Üniversitesi

XVI. ve XIX. Yüzyıldan Önce İtalyan Seyyahların Çözünde ve İtalyan Gezi
Edebiyatında Gelibolu / Gallipoli' in The Eye of the Italian Travellers and in Italian Travel Literature
with Examples From XVI. to XIX. Centuries
Bülent Ayyıldız - Ankara Üniversitesi

Gelibolu Sancığı'nın Demografik Yapısında Gayrimüslim Nüfus (1831-1914)/The Non-Muslim
Population According to the Demographic Structure of the Gallipoli *Sancak* (1831-1914)
Kaya Göktepe - Adalet Bakanlığı

Rus İş Savaşından Sonra Türkiyeye Sığınan Çöçmenlerin Gelibolu Günleri / The Gallipoli Days
of the Immigrant Seriter who Took Refuge in Turkey Following the Russian Civil War
Ramin Sadıgog-Hakkari Üniversitesi

Denizin Gelibolu Halkkültürü Üzerindeki Etkisi / "The Impact of The Sea on The Gallipoli Folk
Culture"
Bezza Kurt-Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Hellespont, Dardanelles, Çanakkale Haritaları / Hellespont, Dardanelles, Çanakkale;
Çanakkale Maps
Yasemin Nemlioğlu Koca-Kocaeli Üniversitesi

Oturum/Session VIIIB
Yücel Cakmaklı Salonu/16.00-17.30
EDEBİYAT ve HATIRATLARDA ÇANAKKALE SAVAŞI / GALLİPOLİ CAMPAIGN IN
LITERATURE and MEMOIRS
Oturum Başkanı / Chair: İbrahim Güran-Yunusak-İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Çanakkale Savaşı Edebiyatı / Gallipoli War Literature
Sema Uğurean-Marmara Üniversitesi

Anzak Hatıralarında Çanakkale Savaşları ve Hatıratların Günümüzdeki Yeri / The Gallipoli
Battles in Anzac Memories and the Importance of Memoirs Today
Deniz Akpınar, Recep Kanağın - Gazi Üniversitesi

Edebi Hatıralardaki Çanakkale Savaşı / Çanakkale War in Literary Memories
Ferudun Ay- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.

Dönem Hatıratlarından Çanakkale Muharebeleri / Battles of Gallipoli in the Memoirs of the Period
Bahattin Demirtaş - Gazi Üniversitesi

Kapanış Oturumu / Closing Session
Mesut Uçkan Salonu/17.30-18.00

ÜÇÜNCÜ GÜN / DAY THREE
17 Mart / March 2015-Salı / Tuesday
Çan Belediyesi, Termal Oteli, 18.00-20.00

Oturum / Session IX

100. Yılında Çanakkale Zaferi / The 100th Anniversary of Gallipoli Victory

Oturum Başkanı / Chair: Mehmet Bulut-İstanbul S. Zaim Üniversitesi

Mehdi İlhan-Avustralya Ulusal Üniversitesi

Himmet Taşkömür - Harvard Üniversitesi

İbrahim Güran Yumuşak-İstanbul Medeniyet Üniversitesi

DÖRDÜNCÜ GÜN / DAY FOUR

18 Mart / March 2015-Salı / Tuesday

Çanakkale

Çanakkale Gezisi ve Çanakkale Zaferi'nin 100. Yılı Etkinlikleri
Çanakkale Tour & Events Commemorating the 100th Anniversary of the Victory at Gallipoli

*Katılımlar halielde/ in case of participation

ÇANAKKALE SAVAŞLARI'NDA HUKUK İHLÂLLERİ: KİMYASAL GAZ VE DOMDOM KURŞUNU KULLANIMI

*Necdet AYSAL**

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda en başarılı olduğu cephe Çanakkale Cephesi'dir. 3 Kasım 1914-9 Ocak 1916 tarihleri arasında tarihin kaydettiği en çetin deniz ve kara muharebeleri bu cephede gerçekleşmiştir. Çanakkale Savaşları, askeri gelişmeler ve bunların sonuçları kadar kimyasal silâhların kullanımı açısından da incelemeye değer gelişmelere sahne olmuştur.

Dünyada kimyasal silâh kullanımının yasaklanmasına yönelik ilk adım, Fransa ile Almanya arasında imzalanan 1675 tarihli anlaşmadır. Bunu, 1868 tarihli St. Petersburg Deklarasyonu, 1899 Lahey Deklarasyonu, 1907 Lahey Sözleşmeleri izlemiştir. 1874'te Brüksel'de yayımlanan uluslararası bir bildiri ise savaşlarda kullanılması yasak olan araçlar “*zehir ve zehirli silâhlar, istenmeyen zarara yol açan silâhlar, mermiler ve diğer malzemeler*” şeklinde tanımlanmıştır.

“*Centilmenler Savaşı*” olarak da nitelendirilen ve yaklaşık sekiz buçuk ay süren Çanakkale deniz ve kara muharebelerinde, uluslararası savaş hukukunun yanı sıra kimyasal silâhların kullanımı açısından da ihlal edildiği görülmüştür. 1864 Cenevre ve 1907 Lahey Sözleşmeleri'ne aykırı olarak sivil yerleşim alanlarına, kutsal mekânlara, hastane gemilerine ve hastanelere saldırılarda bulunulmuş, ağır acılara ve akabinde ölümlere neden olan kimyasal gaz ve domdom kurşunu kullanılmıştır. Uluslararası hukuk metinlerinin yasaklamalarına rağmen Çanakkale Savaşları'nda İtilâf Devletleri'nin, uluslararası savaş hukukunu ihlal ettiğini ve kimyasal silâhları kullandığını gösteren pek çok bilgi ve belge mevcuttur.

Çalışmamızda arşiv belgeleri, hatıra ve telif eserler kullanılarak konu somutlaştırılmaya ve genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Kimyasal Gazlar, Domdom Kurşunu, St. Petersburg Deklarasyonu, Lahey Deklarasyonu, Hukuk İhlâlleri, Osmanlı Devleti.

VIOLATIONS OF LAW DURING THE WAR OF GALLIPOLI: USAGE OF CHEMICAL GAS AND DOMDOM BULLET

ABSTRACT

The Ottoman Empire's most successful front-line was Gallipoli. It was the toughest warfare recorded by the history in between 3 November 1914 and 9 January 1916. Not only the military development and its results but also the use of chemical weapons in this war should be investigated.

The first step to prohibit using chemical weapons was arranged with a treaty between Germany and France in 1675. Declaration of St. Petersburg in 1868, Declaration of Lahey in 1899 and Lahey Agreement in 1907 followed this arrangement. An international notification, broadcasted in Brussels in 1874, described these prohibited chemical weapons as “poisonous weapons, bullets and other equipments which causes unnecessary harm”.

* Yrd. Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, “aysal@ankara.edu.tr”

Some of the international laws of warfare including usage of chemical weapons were violated in the warfare of Gallipoli which was also called “Gentlemen’s War” and last approximately eight and a half month. Contrary to the Declarations of Lahey in 1907 and Cenevre in 1864, chemical weapons and domdom bullets which caused painful moments and deaths were used at public areas, monasteries and hospitals. No matter how it was prohibited by World wide nations, here are so many documents which observes the chemical weapons utilised by the Allies. In this study, the subject has been concretized and deliberated by using archival documents, memories and copyright works.

Key Words: Battle of Gallipoli, The First World War, Chemical Gas, Domdom Bullet, Declaration of St. Petersburg, Declaration of Lahey, Violations of Law, The Ottoman Empire.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte etkili olan siyasal, sosyal ve ekonomik dengeleri alt üst eden önemli gelişmeler arasında Fransız Devrimi ile Sanayi Devrimi gösterilebilir. 14 Temmuz 1789 Fransız Devrimi ile Avrupa’da yayılan ulusçuluk akımının etkisi ile yeni devletler kurulmuş, sınırlar değişmiştir. İtalya ve Almanya’da siyasal birliğin kurulması, bu iki devletin yeni güçler olarak belirmesi ve sömürgecilik yarışında yer alma isteği, Avrupa dengesine yepyeni bir biçim vermiştir. Bu iki örnek, aynı zamanda Balkan uluslarını kendi ulus devletlerini kurmak konusunda cesaretlendirmiştir. Üretim patlamasına yol açan Sanayi Devrimi ise sömürgeci devletlerin yeni hammadde kaynaklarına ve pazarlara olan ihtiyaçlarını arttırmıştır. Bu durum Avrupa’nın büyük devletleri arasındaki ekonomik rekabeti şiddetlendirmiş ve var olan siyasal bunalımların da etkisi ile bloklaşmaya yol açmıştır. 1882 yılında Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında *Üçlü İttifak* (Bağlaşma Devletleri) kurulmuş, sonraki yıllarda ise buna karşı olarak İngiltere, Fransa ve Rusya arasında *Üçlü İtilâf* (Anlaşma Devletleri) oluşturulmuştu.¹ Bu gergin ortamda, 28 Haziran 1914’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Arşidük François Ferdinand ve karısının Saraybosna’da bir Sırp ulusçusu genç tarafından düzenlenen suikast ile öldürülmesi, bardağı taşıran son damla olmuştur. Siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarla barut fıçısına dönen Avrupa için bir kıvılcım niteliği taşıyan bu suikast sonrasında, 28 Temmuz 1914’te Avusturya-Macaristan, Sırbistan’a savaş açmıştır. Çatışmanın hemen ilk günlerinde, Rusya, Sırbistan’ın yanında yer alırken, Almanya, Avusturya-Macaristan’ı desteklemiştir. Bu arada Almanya’nın, Fransa ve Belçika’ya da savaş açması üzerine,

¹ Ülman, A. H. 1972: *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: Sevinç Matbaası, , s. 5-19; Armaoğlu, F. 2007: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul: Alkım Yay., s. 19-26.

İngiltere, Almanya'ya savaş ilan etmiş ve dört yıl sürecek olan kanlı Birinci Dünya Savaşı başlamıştır.²

Savaşın başladığı sırada İttihat ve Terakki yönetiminde bulunan Osmanlı Devleti'nin en yakın olduğu ülke Almanya'dır. Savaşın hemen öncesinde, İngiltere ve Fransa'ya götürülen ittifak önerilerinin reddedilmesi üzerine Osmanlı Devleti, yalnızlıktan kurtulma düşüncesiyle Almanya'ya iyice yaklaşmıştır. Bu yakınlaşmada, Enver Paşa başta olmak üzere, İttihat ve Terakki'nin de büyük rolü olmuştur.³ Böylesi bir dönemde Osmanlı Devleti, daha savaş öncesinde Almanya ile ittifak görüşmelerine başlamıştır. Bu görüşmeler sonrasında savaşın hemen başında, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile Osmanlı Devleti arasında gizli bir anlaşma yapılmıştır. Buna göre Rusya savaşa girerse, Osmanlı Devleti de Alman İmparatorluğu ile birlikte hareket edip savaşa dâhil olacaktır.⁴ Osmanlı Devleti, bu gelişmelere rağmen savaşın ilk günlerinde Almanya ile yaptığı gizli antlaşmanın deşifre olmasını önlemek adına görünüşte tarafsızlığını ilan etmiştir. İşte tam bu süreçte İngiliz gemilerinden kaçmakta olan *Goeben* ve *Breslau* adında iki Alman savaş gemisinin Osmanlı limanına sığınması, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olma sürecinin en ciddi halkasını oluşturmuştur.⁵ 29 Ekim 1914'te Yavuz ve Midilli'nin yanlarında yardımcı gemiler olduğu halde Rus limanlarını topa tutmasının hemen ardından, Rusya savaş ilan etmiş ve Osmanlı Devleti bir oldu-bitti ile kendini savaşın içinde bulmuştur.⁶ İngiltere ve Fransa ise müttefikleri Rusya'nın yanında yer alarak, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. İngilizlerin önce Akabe'yi bombardıman etmesi, arkasından İzmir Körfezi'nde demirli iki Türk gemiyi batırması ve 3 Kasım 1914'te Çanakkale Boğaz tahkimatlarını bombalaması üzerine⁷ Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'de Cihat fetvasını yayınlayarak savaşa resmen iştirak etmiştir.⁸ İlk günlerden itibaren ordusunu Alman Genelkurmayı'na teslim eden Osmanlı Devleti, aynı anda birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır.⁹

Birinci Dünya Savaşı cepheleri içerisinde Çanakkale Cephesi'nin, Boğazların askerî ve stratejik konumu nedeni ile İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere açısından önemi

² *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. T. Ertan, Ankara:Siyasal Kitabevi, 2012, s. 62.

³ Bayur, Y. H. 1983: *Türk İnkılâp Tarihi*, III: I, Ankara: TTK Yay., s. 71-73.

⁴ Yılmaz, V. 1993: *I'nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul: Cem Ofset Matbaası, s. 57-59.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. EUM. 7. Şb., (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye), Dosya No: 2, Gömlek No: 31.

⁶ Yılmaz 1993 s. 87-91; BOA, DH. EUM. 3. Şb., (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye), Dosya No: 2, Gömlek No: 17.

⁷ BOA, DH. EUM. 3. Şb., (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye), Dosya No: 2, Gömlek No: 48.

⁸ Bayur 1983 s. 275; BOA, DH. SYS, (Dâhiliye Siyasi) Dosya No: 123-12, Nr. 35, Fihrist 60-61.

⁹ Arı, K. 1997: *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 74; Boğuşoğlu, M. 1990: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Savaşları*, İstanbul: Kastaş Yay., s. 60-68.

yadsınmaz bir gerçektir. İngiltere Savaş Kabinesi ve Savaş Bakanı Winston Churchill, Boğazlar çevresi ve İstanbul üzerine girişilecek bir harekât ile Osmanlı Devleti'ni en kısa yoldan savaş dışı bırakmak ve böylece Süveyş Kanalı ve Hindistan yolu üzerindeki Türk baskısını ortadan kaldırmak; Rusya ile doğrudan temas kurarak yapılacak yardımlarla onun savaş gücünü beslemek ve tarafsız Balkan ülkelerinin ve İtalya'nın tereddütlerini gidererek onları İtilâf devletleri bloğuna çekmek amacıyla Çanakkale Boğazı'na saldırı kararı almıştır. Bu karara 28 Ocak 1915'te Fransa'da katılmıştır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin başlayan bu küresel savaşta en başarılı olduğu cephe şüphesiz Çanakkale Cephesi'dir. Bir yıl kadar önce, küçük Balkan devletleri karşısında tutunamayan ordu, 3 Kasım 1914-9 Ocak 1916 tarihleri arasında, denizde dünyanın en modern ve en güçlü silâhlarıyla donatılmış büyük zırhlı armadalarının cehennemî bombardımanları altında, karada ise karşılıklı 25-30 metreyi geçmeyen siperlerde, boğaz boğaza, göğüs göğüse yapılan mücadelelerde İtilâf güçlerine büyük kayıplar verdirmiştir.¹¹ “*Centilmenler Savaşı*” olarak da nitelendirilen ve yaklaşık sekiz buçuk ay süren Çanakkale Savaşları'nda sıklıkla uluslararası savaş hukuku ihlallerinin de yapıldığı bilinmektedir. Özellikle sivil yerleşim alanlarının bombalanması, kutsal mekânlara, uluslararası hukuk tarafından belirlenmiş işaretleri taşıyor olmalarına rağmen hastane gemilerine ve hastanelere yapılan saldırılar, yolcu vapurlarının İngiliz denizaltıları tarafından batırılması ve taciz edilmesi, esirlere karşı yapılan insanlık dışı hareketler savaş hukuku ihlalleri arasında yer almaktadır.¹² Bu ihlallerin yanı sıra İtilâf Devletleri'nin savaş esnasında kullandıkları mermiler (domdom kurşunu) ve kimyasal silâhlar (gaz bombaları), günümüze kadar gelen ve pek çok tartışmayı beraberinde getiren önemli konular arasında gösterilebilir.

Kimyasal Silâhların Tarihsel Gelişim Süreci ve Sınıflandırılması

Kimyasal ve biyolojik silâhların savaş aracı olarak kullanılması çok eski devirlere dayanmaktadır. Bilindiği üzere kimyasal silâh; kullanıldığında uzaktan veya yakından canlıları öldürebilen, yaralayan, etkisiz hale getiren, canlı organizmaları hasta eden, cansız

¹⁰ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Nr. 1/1, Kls. 192, Dosya 574-B, Fihrist 1-8; Tuncoku, M. 2002: *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s 31; Türkmen, Z.: “Çanakkale Muharebeleri'nde Türk Ordusunun kara Harekâtına Dair Kısa Bir Değerlendirme”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, 7/14, (Ankara 2009), s. 67-68.

¹¹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Cilt V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, 1, 2 ve 3'ncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002, s. 31-47; Çaycı, A. “Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askeri Kariyerindeki Yeri”, *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yay., 1993, s. 61-63.

¹² Baran, T. A.: ‘Çanakkale Savaşı'nda Hukuk İhlalleri’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXV/73 (Ankara 2009).

varlıkları parçalayan ve ortadan kaldıran veya yok eden araçların tümü olarak tanımlanmaktadır.¹³

Bu bağlamda yeryüzündeki canlılara zarar veren en büyük ve tehlikeli silâhların başında ise “*Biyolojik ve kimyasal Silâhlar*” gelmektedir. İnsan, hayvan ve yararlanılan bitkilerde ölüm ve hastalık meydana getiren “mikro-organizmalar, toksinler, hayvanlar, bitki öldürücüler ve zararlı haşeratlar” gibi, doğrudan toksik etkileri nedeni ile kullanılan her türlü katı, sıvı ve gaz halindeki kimyasal maddeler bu kapsam altında değerlendirilmektedir. 1993 yılında imzalanan “*Kimyasal Silâhlar Konvansiyonu*” ise tipleri ve miktarları uygun olan ve bunları elde etmek için kullanılan kimyasallar, bu kimyasalları kullanmak için gerekli cihaz ve mühimmatlar ve bunların kullanımına yönelik özel olarak tasarlanmış her türlü teçhizatı kimyasal silâh olarak tanımlamıştır.

Kimyasal silâhların kullanım tarihçesine bakıldığında insanoğlunun bu silâhlarla çok eski zamanlarda tanıştığı görülmektedir. MÖ. 800-600’lü yıllarda Homeros Odyssea Destanı’nda Truva savaşlarında uçları zehirlenmiş okların kullanıldığından bahsetmektedir. Bunun yanı sıra MÖ. 300’lü yıllarda ise Perslerin, Asurluların ve Atinalıların düşmanlarını yenmek için içme sularına hayvan leşlerini atıklarına dair bilgiler mevcuttur. Kimyasal silâhların profesyonel olarak gelişmesi, yapılanması ve kullanılması ise Birinci Dünya Savaşı içerisinde gerçekleşmiştir.¹⁴ Özellikle Çanakkale Savaşları’nda Almanlar, İngilizler ve Fransızlar tarafından, kimyasal maddelerin toksik özellikleri kullanılarak düşman üzerinde fiziki ve fizyolojik etkiler yaratmak amacıyla gaz halinde (aerosol ya da buhar) etkin bir biçimde kullanılmış ve yüzlerce askerin ölümüne neden olmuştur.

Kimyasal savaş maddeleri mikrobiyoloji açısından bakteriler, virüsler, riketsiyalar,¹⁵ klamidyalı,¹⁶ mantarlar ve toksinler şeklinde sınıflandırılmaktadır. İnsanlara karşı kullanılan kimyasal savaş maddeleri ise doğrudan doğruya insanlara karşı etkili olup, hastalık yoluyla ölüme veya halsizliğe sebebiyet verme açısından dört kısma ayrılmaktadır: “*Bakteriler, Riketsialar, Virüsler ve Funguslar*” Bu sınıflandırmanın yanı sıra gaz halinde bulunan kimyasal silâhlar ise; *Sinir Gazları* (Sarin-GB, Tabun-GA, Soman-GD, Metilfosfonotioik asit-VX), *Yakıcı Gazlar* (Sülfür Mustard-HD, Nitrojen Mustard Hardal Gazları-HN, Levisit-L, Fosgen Oksim CX), *Akciğer İrritanları* (Fosgen-CG, Difosgen-DP, Klorin-CL, Klorpikrin-

¹³ *Kimyasal, Biyolojik, Radyasyon ve Tehlikelerde Acil Yardım*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2011, s. 25-33.

¹⁴ Alkan, Ş.: ‘Biyolojik Silâhlar ve Savaşlarda Kullanımı’, *Polis Dergisi*, 34: 2, (Ankara 2005), s. 2.

¹⁵ İnsanda ve hayvanlarda tifüs vb. ateşli hastalıklara yol açan, memeli hücrelerin içinde yaşayan, küçük prokaryot parazitlere verilen isimdir.

¹⁶ Klamidya enfeksiyonu “*Chlamydia Trachomatis*” adı verilen bir bakterinin neden olduğu bir hastalıktır.

PS), *Kan Zehirleri* (Siyanojen Klorür, Hidrojen Siyanür), *Kapasite Bozucular* (Psikomimetikler, Toksinler, Göz Yaşartıcı Gazlar-Kloroasetofenon-CN, Orto-klorobenilidin-Malononitril-CS, Dibenz, Oxazepine-CR) ve *Bitki Öldürücü Ajanlar* şeklinde sınıflandırılmaktadır.¹⁷ **Tipik ol,**

Uluslararası Savaş Hukuku ve Alınan Önlemler

İnsanlık tarihinde yüzyıllar boyunca savaş, uluslararası ilişkilerde diplomatik yollardan çözülemeyen sorunları, sonuca bağlamak için kullanılan meşru bir adım olarak kabul edilmiştir.¹⁸ Bununla birlikte tarihin her döneminde savaş meydanları, düşmanlık duygularının en yoğun yaşandığı, insanlık dışı davranışlarla, insanlık onurunun ayaklar altına alındığı alanlar olmuştur. Çok eski tarihlerden başlamak üzere savaşın da bir hukuk içerisinde yapılması gereği kabul edilmiş, bu düşünce uluslararası anlaşmaları doğurmuş ve İnsancıl Hukuk ya da Savaş Hukuku adı altında tanımlanmıştır. Ancak insanoğlunun savaşı bir hukuk içine oturtma konusundaki çabalarına paralel bir zaman diliminde, ihlallerin yaşandığı da görülmektedir.

Hukuk dalları silâhli çatışmaları, uluslararası ve uluslararası olmayan şeklinde ikiye ayırmaktadır.¹⁹ Milletlerarası İnsancıl Hukuk, silâhların ve savaş taktiklerinin, askerî hedefle sınırlı olması, askerî amaçlarla ve bu amaçlara erişmek için makul bir şekilde gerekli olduğu kadar orantılı kullanılıyor olması, mağdurlar üzerinde gereksiz acıya sebep olunmaması veya tarafsız ülkelerdeki insan ve nesnelere zarar verilmemesi gibi ilkeleri belirleyen bir hukuk dalı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Bu bağlamda 16. yüzyıldan itibaren savaşların hukuk kuralları içerisinde yapılması için, dünya ülkeleri arasında bir takım düzenlemeler ve uluslararası antlaşmalar imzalanmıştır.

Dünyada kimyasal silâh kullanımının yasaklanmasına yönelik olarak atılan ilk adım, 1675 yılında Fransa ve Almanya arasında yapılan zehirli mermilerin kullanılmamasına yönelik anlaşmadır. Bu anlaşmayı 1868 tarihli St. Petersburg Deklarasyonu daha da genişletmiş ve “*savaş zamanında 400 gram ağırlığın altındaki patlayıcı ve yanıcı her türlü*

¹⁷ Özdemir, Ç., Bozbıyık, A., Hancı, İ. H. 2001: ‘Kimyasal silâhlar: Etkileri, Korunma Yolları’, *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 10: 8, s. 298.

¹⁸ Aysal, N. : ‘Harf Tarihi Yazımına Dair Özgün Bir Yaklaşım: Osman Senâî Bey’, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, (Sanat Tarihi Araştırmaları Kültürel Kimlikte Gelenek, Çeşitlilik ve Değişim-Prof. Dr. Hakkı Acun Armağanı), 9/10, (İstanbul 2014), s. 1199-1200.

¹⁹ Sarıbeyoğlu, M.: ‘Uluslararası İnsancıl Hukuk Perspektifinden Vatandaşlık: Geleneksel Sonuçların Dönüşümü’, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXXI/1 (İstanbul 2013), s. 1021-22.

²⁰ Tütüncü, A. N.: ‘Nükleer Silâhların Kullanımının Yasaklanması Sorunu’, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/13 (Eskişehir 2004), s. 13.

mermi kullanımının yasaklanması” şeklinde bir sınırlama getirmiştir. 1874 tarihinde Brüksel’de yayınlanan uluslararası bir bildiri de ise savaşlarda kullanılması yasak olan araçlar “*zehir ve zehirli silâhlar, istenmeyen zarara yol açan silâhlar, mermiler ve diğer malzemeler*” şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre zehir ve zehirli silâhlar, gerekmeyen zarara yol açan silâhlar, mermiler veya diğer malzemeler savaş aracı olarak kullanılamayacaktı.²¹ Bu bildirgeleri 1899 yılında üç Lahey Deklarasyonu ve sonra da 1907 Lahey Sözleşmeleri izlemiştir. “*Kara Harbinin Kanunları ve Adetleri*” hakkındaki Lahey Sözleşmesi, harp esirleri, düşmana zarar verme vasıtaları, kuşatmalar, bombardımanlar, savaşan devletlerin düşmana zarar verme vasıtalarının seçiminde sınırsız bir hakka sahip olmadığını belirlemiştir. Zehir ve zehirli silâhlar kullanmak, düşman ordusuna veya milletine ait şahısları ihanetle öldürmek veya yaralamak, silâhları indirerek yahut artık kendini savunma vasıtalarına malik olmayarak şartsız iradeye teslim olmuş bir düşmanı öldürmek veya yaralamak, mağluplara canlarının bağışlanmayacağını beyan etmek, fazla acı vermeye mahsus silâh, mermi ve maddeleri kullanmak, görüşmeci bayrağını, milli bayrağını, askeri rütbe işaretlerini, düşman üniformasını ve Cenevre Sözleşmesi’nin ayırıcı işaretlerini kanunsuz kullanmak, düşman mallarını tahrip ve müsadere etmek yasaklanmıştır. Fakat bütün bu yasaklamalara rağmen savaşların özel şartları içinde hukuk ihlallerinin önüne geçilememiştir.

Çanakkale Savaşları’nda Hukuk İhlalleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar, klorin dolu kutuları esen rüzgâra doğru atmak suretiyle bu gazın yayılmasını sağlamış ve çok sayıda askerin ölümüne neden olmuşlardır. Berlin’de bir kimya enstitüsünde üretilen klor gazı, yeşilimsi sarı renkli, keskin yakıcı kokulu ve havadan ağır bir gazdır.²² Klor gazı su ile temas ettiğinde hidroklorik asit ve oksijen oluşturan bir tepkime gerçekleştirmektedir. Bu nedenle göz ve akciğerler gibi vücudun nemli bölgelerini tahriş etmekte, solunum gücüne, boğazda daralmaya ve akciğer ödemine sebep olmaktadır. Ayrıca uzmanlar, litre başına 2,5 miligram klor içeren havanın, birkaç dakika solunması halinde ölüme neden olacağını ifade etmektedirler.²³

1915 yılında Fransızların da boğucu gazlar kategorisinde yer alan Fosgen gazını cephane içerisine koyarak Alman mevzilerine attığı bilinmektedir. Yaşanan bu olay daha sonraki süreçte kimyasal silâhların kullanımına temel oluşturacaktır. Fosgen (Phosgene) gazı,

²¹ Sarıbeyoğlu, M.: ‘Kitle İmha Silâhlarının Kullanımının Yasaklanmasına İlişkin Uluslararası Düzenlemeler’, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, (İstanbul 2004), s. 27-28.

²² Özdemir, Ç., Bozbiyık, A., Hancı, İ. H. 2001: ‘Kimyasal silâhlar: Etkileri, Korunma Yolları’, *STED*, 10: 8, s. 298.

²³ Banoğlu, E. 2003: ‘Kimyasal silâhlar’, *Eczacı*, 4:11, s. 12-13.

plastik ve böcek zehiri yapımında kullanılan, renksiz veya beyaz açık sarı bulut renginde görülen kimyasal bir maddedir. Fosgen Oda sıcaklığında (20 derece) zehirli bir gaz olup, taze biçilmiş ot ve yeşil mısır kokusundadır. Göz ve cilde etkisi olmayan fakat 1-3 saate kadar etkileme hızıyla ciğerleri yakan ve savaşta en çok ölümlere neden olan kimyasal gazlardandır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Almanlar, Haziran 1917'de kusturucu gazlar sınıfından olan Difeniklor-arsin maddesini hardal gazı ile eş zamanlı kullanmışlardır. Difeniklor-arsin gazı, kokusuz olup, baş ağrısı, kusma, mide bulantısı yapan ve çok hızlı etkileme gücüne sahip bir gazdır. Hardal gazı ise renksiz, sarımsak kokusunda yakıcı, gözleri ve dokuları tahrip eden, damarları yaralayan öldürücü gazlardandır. Bu iki gazın birlikte kullanılmasının sebebi, gaza maruz kalan kişinin kullandığı gaz maskesini çıkarmak zorunda kalması ve ölümünün kaçınılmaz olmasıdır. Çanakkale Savaşları esnasında, İtilâf Devletleri tarafından bu tür kimyasal gazların ve insan vücudunda kolaylıkla açılıp genişleyen, domdom kurşunu olarak bilinen öldürücü silâhların kullanıldığı görülmektedir.²⁴

Bu hukuk ihlalleri gerçekleşirken taraflar birbirlerini uluslararası savaş hukukuna uymamakla suçlamışlar, notalarla birbirlerini protesto etmişlerdir. Dünyanın en büyük ordularının, en modern silâhlarla giriştikleri bu savaş ortamında yaşanan hukuk ihlalleri, savaşın genel seyrini etkileyecek düzeyde olmamakla birlikte, özellikle müttefik kuvvetler tarafından sıklıkla başvurulan bir savaş yöntemi olmuştur.

Domdom Kurşunu Kullanımı

Savaş hukuku ihlalleri konusunda pek çok tartışmayı beraberinde getiren konulardan birisi de domdom kurşunu kullanılmasıdır. Domuz ve ayı avcılığında kullanılan, tek dökülmüş geniş çaplı kurşundan oluşan ve barut miktarı fazla olan fişeğe bu ad verilmektedir. Aynı zamanda “*Fırdöndü*” olarak da isimlendirilen ve yivsiz tüfeklerle kullanılan bu fişeğin en önemli özelliği, kurşunun üzerindeki yiv ve setlerin yayılmadan direkt hedefe gitmesi ve isabet ettiği noktada büyük bir delik açmasıdır. Osmanlı Ordu-yı Hümayûnu Başkumandanlığı Vekâleti İkinci Şubesi, domdom kurşununun tarifini şu şekilde yapmaktadır:²⁵ “*1- Endâht (atış) edilmezden evvel piyade domdom mermisi, 2- Merminin ucunda dairen mâ-dâr çentilen kısım, 3- Endâht edildikten sonra merminin uç tarafından ayrılan kısmı, 4- Endâhtı müteâkib ayrıldıktan sonra merminin uç tarafında bir kısım-ı mücej (içi boş) kalmaktadır. Mermi hedefe isabetinde bu mücej kısımda mahsur kalan hava ile birlikte vücuda girmektedir. Dâhil-i*

²⁴ Eyicil, A.: ‘Çanakkale Savaşları’, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8:1 (2009), s. 327.

²⁵ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 2.

bedende tazyik edilip kalmış olan havanın inbisât-ı te'siriyle (yayılp açılmasının etkisiyle) müthiş bir yara açılmaktadır.”

25 Nisan 1915 çıkarmasında yaralanan 105 askerin yaralarının gripliği, uluslararası anlaşmalar sonucunda yasaklanmış olan yivli domdom kurşunlarının savaş sırasında kullanıldığı söylentisinin çıkmasına neden olmuştur.²⁶ Genelkurmay Karargâhı İstihbarat Şube Müdürü Erkân-Harp Binbaşısı Seyfi Bey'in 5 Mayıs 1915'te Matbûât-ı Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği resmi tebliğde, Çanakkale Cephesi'ndeki telsiz-telgraf haberleşmesinden, Arıburnu ve Seddülbahir civarında düşman kıtalarının Türk mevzi ve siperlerine yaptıkları saldırılarda domdom kurşunları kullandığı bilgisi yer almaktadır.²⁷ “*Evvelki gece Arıburnu'nda sağ cenâhdan bir kısım kuvvetimiz, düşmanın avcı siperlerine girerek bine yakın istihkâm âlâtından kazma kürek iğtinâm etmişler (ele geçirmişler) ve buradan düşmanın uzak depolarıyla ihrac iskelelerini ateş altına almışlardır. Düşmanın domdom kurşunları isti'mâl ettiği (kullandığı) ve elde edilen telsiz-telgraf muhaberâtından, yaralıların ictimâ' mahallerine (toplanma yerlerine) sûret-i mahsûsada (özel olarak) topçu ateşi icrâ eyledikleri tahakkuk etmiştir (görölmüştür).*”

Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'na 20 Mayıs 1915 tarihinde ulaştırılan belgede Çanakkale Boğazı'nda yaralanıp Tekirdağ (Tekfurdağı) Hastanesi'ne gönderilen bir Türk askerinin bacağından domdom kurşunu parçalarının çıkarıldığı saptanmıştır. Tekirdağ Hastanesi'nde tedavi altına alınan askerin bacağından çıkarılan domdom kurşununun fotoğrafları, hukuk ihlali kapsamında Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir.²⁸

Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi* isimli eserinde, Arıburnu'nda, 15 Mayıs 1915'te Kanlısirt'ta, Ağustos ayında da Anafartalar ve Kireçtepe savaşlarında domdom kurşununun kullanıldığını ifade etmektedir.²⁹ Şeyhülislam ve Evkâf-ı Hümayûn Nazırı Hayri Bey imzası ile 20 Haziran 1915'te Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen raporda ise, Çanakkale'de çeşitli cephelerde domdom kurşunu ile yaralanarak Gureba Hastanesi'nde tedaviye alınan yaralı askerlerin durumları hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Yaralı askerlere ait askerî ve kişisel bilgilerin yanı sıra nereden ve ne zaman getirildikleri hakkında geniş bilgilerin de yer aldığı bu raporlarda, büyük maddi hasara yol açan domdom kurşunu ve

²⁶ Kerr, G. 2009: *Kayıp Anzaklar*, Çev. M. Şengün, İstanbul, s. 143.

²⁷ BOA, HR.MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1125, Gömlek No: 44.

²⁸ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 1.

²⁹ Özbay, K. 1976: *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt I, İstanbul, s. 317.

organlara verdiği hasarlar ayrıntılı olarak yer almaktadır. Ayrıca adı geçen raporda yaşanan bu olayların, uluslararası hukuk kurallarını çiğneyen, insanlık ile ilgileri bulunmayan ve işlerine geldiğinde medeniyetten bahseden büyük devletlere özgü olduğu ifade edilmekte ve bu devletler kınanmaktadır.³⁰

“Ma'rûz-ı dâ'î-i kemîneleridir ki Çanakkale'de muhtelif ma'rekelerde (savaş alanlarında) mecrûh olup berây-ı tedavi Gurebâ-yı Müslimîn Hastahânesi'ne yatırılan guzât-ı Osmaniyye'den (Osmanlı yaralılarından) bed-tiyet (art niyetli) düşmanlarımızın domdom kurşunu gibi vesâit-i vahşiyâneleriyle yaralananlarından birkaç tanesinin nerelerde ve ne sûretle cerihadâr olduklarını mübeyyin künyeleriyle vesâit-i tahribiye-i mezkûrenin derece-i te'sirâtını musavver açıdan ma'mûl eskâl-i mücessseme, mezkûr hastahâne sertabâbetinden tevdi' kılınmış olmakla memur-ı mahsus vedâ'atıyla savb-ı âlî-i fahîmânelerine tesyâr olunmuştur (gönderilmiştir)...”

Çanakkale Gurebâ-yı Müslimîn Hastanesi'ne yatırılan Osmanlı askerlerinin domdom kurşunu ile vurulmuş olmasını bir vahşet olarak değerlendiren raporlar, aynı zamanda cephelerdeki savaşın şiddetini ve zorluklarını da gözler önüne sermektedir.³¹

“3. Kolordu, 9. Fırka, 26. Alay, 3. Tabur, 3. Bölük, 3. Takım, 20. Manga Nefer Rütbesi'nde Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Sancağı'nın Biga Kazası'nın Elmalı köyünden Dülgeroğulları'ndan Mehmed oğlu Sadık, Tevellüdü: [1]300, Duhûlü: Fî 23 Nisan sene [1]331; Domuzburnu'ndan sâk-ı-eyserde (sol bacakta, topuktan kalçaya kadar) cerha-i nâriyye (domdom); Sol sâkın veche-i vahşîsinin kısm-ı mutavassıtından dahil olan domdom kurşunu on beş santimetre kadar beyne'l-adale yerden sonra veche-i halefî ve ünsîde beş santimetre kutrunda ve beş santimetreden ziyade umkda dahilî huşk-rîşe ile memlû cerhden hurûc etmiştir. Yara gayet fena kokuludur. Fetha-i duhûl bir santimetre kutrunda ve kapanmış gibidir.”

Çanakkale Savaşları sırasında Domuzburnu bölgesinde domdom kurşunu ile ağır yaralanan Dülgeroğulları'ndan Mehmed oğlu Sadık dışında diğer savaş bölgelerinde de bu türden yaralanmalara rastlanılmaktadır. Nazilli kazası Sultanhisar Nahiyesi Eskihisar köyünden Koca Halil Oğulları'ndan Ahmet oğlu Mehmet ile Çorum Sancağı'nın Tepecik Mahallesi'nden Hüseyin oğlu İbrahim Seddülbahir bölgesinde; Biga kazasının Sarıkaya köyünden İsmail oğlu Abdülhalim ile Bursa vilayetinin Aziziye kazasının Celaliye köyünden Berberoğulları'ndan Ali oğlu Mustafa Arıburnu bölgesinde; Kastamonu'nun Taşköprü kazasının Seki köyünden Hacı Ahmetoğulları'ndan Hasan oğlu Halil ise Kabatepe bölgesinde domdom kurşunuyla ağır şekilde yaralanmıştır.³² Yine 22 Haziran 1915'te Bursa Karacabey Canibli mahallesinden Mehmet oğlu Nazif ile Anamur-Silifke Saray mahallesinden Ahmet oğlu İhsan Fikri, domdom kurşunlarından kaynaklanan yaralanma ile Darüşşafaka Hilâl-i

³⁰ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 1.

³¹ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 1.

³² BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 1.

Ahmer Hastanesi'nde hayatını kaybetmiştir.³³ Temmuz ayı içerisinde karargâha ulaştırılan raporlarda da düşmanın sıklıkla domdom kurşunu kullandığı bilgisi yer almaktadır.³⁴ İstihbarat şubesinde Güney Grubuna ait bir raporda, düşmanın domdom kurşunu ile siperlerdeki kum torbalarını parçaladığı bilgisi yer almaktadır.³⁵ Çanakkale Savaşları'nda İngilizlerin, Lahey Sözleşmesi'ne göre yasak olmasına rağmen domdom kurşunu kullanarak savaş ihlali yaptığı ve pek çok zayıat verdirdiği açıkça görülmektedir.

Cephede savaşan Türk askerlerinin anılarında bu tip kurşunun kullanımından sık sık bahsedilmektedir. Özellikle Hukuk Fakültesi öğrencisi iken yedek subay olarak orduya alınan Münim Mustafa, Çanakkale Cephesi Zığindere bölgesinde 30. Alay Emir Subayı olarak 110 gün görev yapmış ve ateş hattında yaşayıp gördüklerini “*Cepheden Cepheye*” isimli kitabında bütün ayrıntılarıyla dile getirmiştir. Münim Mustafa Bey, anılarında domdom kurşunu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:³⁶

“... 19 Temmuz 1915 gecesi. Bu gece artık Güney Grubu'nda Kirte önündeki savunma hattını teslim almak üzere sabaha karşı ihtiyat mevzilerine girecektik. 10. Tümen 30. Alay Kumandanımız Rıza Bey, yaveri Kazım ve emir subayı ben, güneş batınca atlarımızla Çamburnu'ndan Seddülbahir bölgesine hareket ettik. Cepheye o kadar yaklaştığımız ki, top, bomba, makineli tüfek sesleri, çocukların şenliklerde yere attıkları zaman garip ses çıkaran fişeklerin sesini andırıyordu. Bu cephede eskiyen arkadaşlara bunların ne olduğunu sorduğumuz zaman; Domdom Kurşunu! Cevabını alıyorduk. Demek bu da vardı.”

Yedek Subay Münim Mustafa Bey, düşmanın domdom kurşunundan daha da tehlikeli kara torpili adı verilen bir bombayı da kullandığını şu şekilde dile getirmektedir:³⁷

“... Cephede düşman silâhları arasında yeni bir şey daha çıktı. Kara torpili. Bu nihayetinde üç kuyruğu olan, bir metre boyunda kapkara, içi dinamitle doldurulmuş bir bomba idi. Düşmanla aramızdaki mesafenin en kısa yerlerinde kullanılan, düştüğü yerde kulaklarını yırtarcasına korkunç bir sesle patlayan bir bomba! Hava tazyikiyle atıldığı için duyulmazdı. Bunun için birinci defa bundan kaçınmak çok müşküldü. Civara düşüp patladı mı tesiri pek kesin oluyor, hatta insandan bir eser, bir parça bırakmıyordu. Atıldığı vakit havada bombanın gidişi, siyah bir karga büyüklüğünde görüldüğünden askerler buna Kara kedi adını vermişlerdi.”

Genelkurmay Karargâhı İstihbarat Şube Müdürü namına Erkân-Harp Binbaşısı Edip Bey'in 14 Ağustos 1915'te Matbuat Müdüriyeti'ne gönderdiği raporda, 30-31 Temmuz 1915 tarihleri arasında Arıburnu, Anafartalar, Seddülbahir ve Kumkale bölgelerinde cereyan eden

³³ Türk Kızılay Arşivi, Kutu No 617, Belge No 2.

³⁴ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1139, Gömlek No: 20.

³⁵ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1139, Gömlek No: 22.

³⁶ Seçer, T. 2008: *Anılarla Çanakkale Cephesi ve Neticesi*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 182-83.

³⁷ Seçer 2008 s. 186-87.

askeri harekât hakkında bilgiler yer almakta ve düşmanın bu cephelerde domdom kurşunu kullandığı ifade edilmektedir.³⁸

“...30 Temmuz öğleden sonra Arıburnu ve şimalinde Anafarta Ovası cihetindeki düşman, sağ cenâhımıza taarruza kalkmışsa da mukabil taarruzlarımızla tard edilmiş (geri atılmış) ve eski mevziin birkaç yüz metre gerisine kadar takib olunmuştur. ... Kumkale'de sahil bataryalarımız Boğaz civarında dolaşan düşman torpidolarını baskın ateşleriyle dağıtmışlardır. Bugünlerde düşman kesretli (yoğunlukla) domdom kurşunu isti'mâl ediyor (kullanıyor). 31 Temmuz sabahı ve akşam düşman tayyârelerinden Arıburnu'nda Hilâl-i Ahmer işaretli hastahânelerimize yeniden on iki bomba atıldı. Dokuz neferin yeniden mecrûhiyetine sebep oldu. Bu iki vak'ayı eseflerle naklederiz.”

6 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu Başkumandanlığı Vekâleti tarafından hazırlanan ve Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen belgede, Çanakkale Savaşları'nda İtilâf devletleri tarafından kullanılan domdom kurşunlarına ait iki fotoğrafın zarf içerisinde gönderildiği belirtilmektedir. Bakanlığa gönderilen bu fotoğrafların Amerikan Sefareti'ne de gösterilmesi suretiyle bu olayın protesto edilmesi, ayrıca domdom kurşunuyla ilgili olarak bütün sefaretlerinde bilgilendirilmesi, mahalli gazeteler vasıtasıyla uluslararası savaş hukuku ve insanlık kurallarına aykırı olarak gerçekleştirilen bu olayın kınanması istenmektedir. Domdom kurşunuyla ilgili olarak Osmanlı Genelkurmayı'nın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıya, Bakanlık 11 Eylül 1915 tarihinde cevap vermiştir. Adı geçen belgede Çanakkale cephelerinde İtilâf devletleri tarafından kullanılan domdom kurşunu fotoğraflarının sefaretlere gönderildiği ancak düşmanların hunharca hareketlerini diğer devletlere ve kamuoyuna duyurmak için 30-40 adet fotoğrafın daha çoğaltılarak gönderilmesi istenmektedir. Osmanlı Genelkurmayı ise, Çanakkale Savaşları sırasında domdom kurşunlarıyla yaralanan veya hayatını kaybeden askerlere ait 45 adet fotoğrafı, 27 Eylül 1915 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. Dışişleri Bakanlığı ise domdom kurşunu fotoğraflarını büyükelçilikler ve basın yoluyla kamuoyuna ilan etmiş ve İtilâf devletlerinin gerçekleştirdiği bu hukuk ihlalinin herkes haberdar olmuştur.³⁹

İtilâf devletleri ise, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, domdom kurşunu kullanımıyla ilgili olarak Osmanlı Genelkurmayı'nın ortaya koyduğu belgeleri ve iddiaları kabul etmemişlerdir. Konu ile ilgili olarak Londra'daki Amerikan Sefareti'nin 28 Nisan 1916'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıya, İngiltere Hükümeti 10 Mayıs 1916'da cevap vermiştir. Adı geçen yazıda, Çanakkale'de İngiliz ve Fransız kuvvetleri

³⁸ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1139, Gömlek No: 20.

³⁹ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 2; Bkz., EK-1.

tarafından gerçekleştirilen hadiselerin uluslararası hukuk kurallarına uygun olduğu, kendileri için ortaya atılan iddiaların asılsız olduğu ve savaş sırasında yaşanan bazı olayların da kaza sonucu meydana geldiği dile getirilmiştir.⁴⁰ Çanakkale Savaşları sırasında domdom kurşunu kullanımının yanı sıra yasak olmasına rağmen klor, hardal gazı ve fosgen gibi bazı kimyasal gazların da yer yer kullanıldığı görülmektedir.⁴¹

Kimyasal Gazların Kullanımı

Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından özellikle batı cephelerinde çeşitli gazlar kullanılmış olmakla beraber, öncelikle Almanların 22 Nisan 1915 tarihinde sarımsak kokulu, yeşil renkli bir gaz bombası kullanarak dünyayı zehirli gaz ile tanıştırdığı düşünülmektedir. Zehirli chlorine gazı, rüzgâr vasıtasıyla müttefik kuvvetler askerlerine ulaşmış ve bu gaz özellikle gözler ile solunum sistemi üzerinde etkili olmuştur.⁴²

Savaş içerisinde kullanılan gazların bir kısmı, Fransızlar tarafından kullanılan siyanür gibi öldürücü, bir kısmı ise tahriş edicidir. Tahriş edici fosgen gazı, bütün batılı devletler tarafından kullanılmış ve korunmasız askerlerin büyük oranda acı çekmesine neden olmuştur. Göz yaşarması, hapşırma, derinin su toplaması, akciğerlerde yara gibi değişik etkileri görülmüştür. Hardal gazı da savaş süresince tahriş edici özelliği ile kullanılan diğer bir kimyasal olarak dikkat çekmektedir. Gerek tahriş edici ve gerekse öldürücü nitelikteki bu zehirli gazların kullanımını nedeni ile askerlerin ağzını ve burnunu kapatan kimyasallar kullanılmaya başlanmış ve bir süre sonra da gaz maskeleri üretilmiştir.⁴³ Çanakkale Savaşlarının en önemli ve tartışmalı konularından birisi olan gaz bombasının İtilâf Devletleri tarafından kullanıldığına dair belgeler, bombanın çeşidini tanımlayamamaktadır. Savaş sırasında sıkça kullanılan ve “humbara” olarak isimlendirilen bombaların tanımı ve çeşitleri hakkında dönemin “*Harp Mecmû’ası*”, çok ayrıntılı bilgiler vermektedir:⁴⁴

“Derûnu (içi) dinamit, tronbel eko gibi mevâdd-ı tahribiye (tahrip malzemeleri) ile imlâ edilmiş (doldurulmuş) ve cidârına doğru da muhtelif cesâmetde misketler konulmuş bir nevi mermidir... Bazı humbaraların derûnu Fransızların, İngilizlerin, Almanların Garb Cebhesinde tatbik ettikleri vechile muharrrik (yakıcı) ve zehirli gâzât neşr edici bir madde ile de memlû (dolu) olduğundan siper dâhilinde veyâhud civârında patladığı hâlde bu gâzâtın da efrâd üzerinde ayrıca bir te’sîri vardır. Ma’ahazâ humbaraların te’sîr ve tahrîbâtı mahsûs oldukça buna karşı tahaffuz (korunma) çareleri

⁴⁰ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2100, Gömlek No: 9.

⁴¹ Sarıbeyoğlu, 2004 s 27-28.

⁴² Sarıbeyoğlu 2004 s. 24.

⁴³ Sarıbeyoğlu 2004 s. 25.

⁴⁴ *Harp Mecmû’ası*, 1/6, İstanbul, Şubat 1331 (1915), s. 82-85.

de düşünölmüştür. Avcı hendeklerinin dar ve derin kazılması, ara siperleri adedinin tezyidi (arttırılması) ve ara siperleri arasındaki müsâvâtın tenkîsî (eşitliğin azaltılması), siperlerde ve onların gerisindeki hendeklerde çokca mikdârda mahâll-i mahfuzâ (korunma yerleri) inşâ edilmesi, siperlerin üzerine mâilen (eğimli) tel kafesleri vaz' edilmesi ve muharrik (yakıcı) gâzâta karşı da burun maskeleri kullanılması en basit tahaffuz (korunma) çareleridir.”

Çanakkale Savaşları'nda İtilâf devletleri çeşitli cephelerde zaman zaman tam olarak tanımlanamasa da zehirli gazlar kullanmışlardır. İçişleri Bakanlığı Savaş Haberleri Karargâhı'nın Mayıs ve Haziran ayına ait savaş raporlarında, 19-20 Mayıs 1915 tarihinde Arıburnu bölgesinde düşmanın kimyasal gaz kullandığına ilişkin bilgiler mevcuttur:⁴⁵ “7 Mayıs 1331 (20 Mayıs 1915), Arıburnu muntıkasında: 6/7 gecesi nısfu'l-leylden (gece yarısından) sonra sağ cenâha karşı düşmanın yaptığı taarruz, gördüğü şiddetli mukabele üzerine akîm (neticesiz) kaldı. Düşman bu taarruzunda avcı hendeklerimize fena koku neşreden pamuk gibi mevâdd-ı müsta'ile attı. Merkezin sağ cenâhına karşı icrâ eylediği diğeri bir taarruzu da seksen maktûl verdirilerek püskürtüldü.”

13 Haziran'dan itibaren Arıburnu cephesinde kötü kokulu gaz yayan patlayıcı maddelerin kullanılması devam etmiştir.⁴⁶ Osmanlı belgelerinde ismi verilmeksizin kötü koku yaydığı ve renginin yeşil olduğu bilgisi ile tanımlanan bu gazların özellikle, 19 Haziran'daki yenilginin ardından sık sık kullanılmaya başlandığı düşünölmektedir.⁴⁷ Nitekim 21 Haziran 1915 tarihinde Atina Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgraf bu iddiayı doğrular niteliktedir. Adı geçen telgrafta, “Müttefik ordusunun Çanakkale'de boğucu gazlarla memlû (dolu) mevâdd-ı infilâkiye endahtı (patlayıcı maddeler atılması) esbâbını istikmâl eylediği müstâhberdir” ifadesiyle Müttefik ordusunun Çanakkale'de kullanacağı boğucu gazlarla dolu patlayıcı maddelerle atış hazırlıklarını tamamladığı bilgisi yer almaktadır.⁴⁸

İngilizler, Çanakkale Savaşları sırasında başarısızlıklarını örtbas etmek ve amaçlarına en kısa süre içerisinde ulaşabilmek için kimyasal silâha da başvurmuşlardır. 26 Haziran 1915'te saat 07.35'te 57. Alay 2. Tabur Komutanı Murat Bey'den Alay Komutanlığı'na yazılan bilgi notunda bu durum açıkça görölmektedir:⁴⁹ “... Bombasirtî'nda düşmanın kazmakta olduğu lağıma karşılık açmakta olduğumuz lağım patlamıştır. Bu lağımdan duman

⁴⁵ BOA, HR.MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1155, Gömlek No: 72.

⁴⁶ Halıcı, Ş.: ‘Tanin Gazetesine Göre Çanakkale Geçilmez’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/61 (Ankara 2005), s. 146.

⁴⁷ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1134, Gömlek No: 7.

⁴⁸ Tetik, A., Güzel, M. Ş. 2013: *Kızılây ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 145; BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2110, Gömlek No: 8.

⁴⁹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* (4 Haziran 1915-9 Ocak 1916), V/III, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 507.

ve çok boğucu gazlar yayılmıştır. Derinlerde çalışan erler yüzlerinden yaralanmıştır.” Temmuz ayı içerisinde düşmanın boğucu gaz yayan mermileri kullanmayı sürdürdüğü yönünde yazışmalar yapılmaya devam etmiştir.⁵⁰ Bu arada Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu Başkumandanlık Vekâleti ise 2 Temmuz 1915’te Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği yazıda, hak ve medeniyetin hamisi geçinen ve boğucu gaz barındıran mermiler kullanma sorumluluğunu taşıyan bu devletlerin tarafsız ve dost devletler nezdinde protesto edilmesi istenmiştir.⁵¹

4 Temmuz 1915 tarihli Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu Başkumandanlık Vekâleti 2. Şube Müdürü Seyfi Bey imzalı bir raporda, “Çanakkale’de düşman şimal grubunda pârelendikten sonra yeşil bir gaz neşreden şarapnel kullanmıştır. Gaz [mermilerini] attıktan sonra bombalarla siperlerdeki kalasları yakmak istedi. Hemen her gün bir torpido Cesaret Tepesi’ne Halid ve Rıza Tepesi’ne tesirsiz mermiler atmaktadır...” ifadeleri yer almaktadır.⁵² Yine aynı gün 4 Temmuz 1915’te Genelkurmay Karargâhı İstihbarat Şubesi Müdürü Binbaşı Seyfi Bey’in Matbuat Müdürlüğü’ne gönderdiği raporda ise, “Şimal Grubu’nda (Arıburnu) fasılalı topçu ve piyade ateşi muharebesi olmuştur. Bu arada düşman fena kokulu gaz neşreden endâhtına (atışına) devam etmektedir. 19 Haziran’da pârelendikten sonra bu cinsten yeşil gaz neşreden şarapnel endâht eylemiştir...” şeklinde düşmanın zehirli gaz kullanımı hakkında bilgiler verilmektedir.⁵³

Fransız Subayı Charles F. Roux’a göre; “Almanların elinde zehirli gazdan çok miktarda bulunduğu biliniyordu. Hatta Batı Cephesi’nde, Fransa’da kullanmışlardı da... Özellikle İngilizlerin, zehirli gaz kullanımından endişe ettiği ve askerlere gaz maskesi dağıtıp, olası bir tehlikede neler yapılması gerektiği konusunda özel eğitim verdiklerini de öğreniyoruz.” İngiliz General William Riddell Birdwood ise, Türklerin zehirli gaz kullanabileceklerine ilişkin olarak General Boulard’ı şöyle uyarmaktadır:⁵⁴ “Türklerin şimdiye kadar zehirli gaz kullanmadıkları, yalnız birkaç kez etkili gazlar çıkaran mermiler attıklarından Almanların öteden beri kullandığı bu gazları Türklerin de kullanmaya başladıklarının düşünüldüğü, böyle bir durumda bile İngilizlerin hazırlıklı oldukları, Fransa’dan yeteri kadar gaz maskesi gönderildiği ifade ediliyordu..” Hatta savaşın sonlarına

⁵⁰ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1136, Gömlek No: 64; Eyicil 2009 s. 348.

⁵¹ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2411, Gömlek No: 3.

⁵² BOA, DH. EUM. VRK. (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası), Dosya No: 25, Gömlek No: 33.

⁵³ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1134, Gömlek No: 7.

⁵⁴ Roux, C. F. 2007: *Çanakkale’de Ne Oldu, Bir Fransız Subayının Günlüğünden Çanakkale Savaşlarının Perde Arkası*, Yay. Haz. B. Sayılır, Ankara: Phoenix Çanakkale Kitapları Dizisi, s. 237.

doğru Fransız Başkomutanı Joseph Joffre, Lloyd George ile yaptığı bir görüşmede düşmanın zehirli gaz kullanabileceğinden bahsetmektedir.⁵⁵ Ancak Türk Subay ve Komutanları, Almanların zehirli gaz kullanma isteği ve önerisine karşılık bu yöntemi mert ve adil bulmayıp, savaş kurallarına da aykırı olacağı gerekçesiyle onaylamamış ve zehirli gazı savaşın en kritik anlarında ve son gününe kadar kullanmamışlardır.⁵⁶

Çanakkale Savaşları'nda Royal Naval Tümeni'nde Teğmen rütbesiyle görev yapan Ivan Helid'in İngiltere'ye gönderdiği mektuplar, Daily Express gazetesinin 8 Temmuz 1915 tarihli nüshasında “*Kat’iyyen Me’yus (üzgün) Olmayınız?*” başlığı ile yayınlanmıştır. Çanakkale cephesinde yaşadığı zorlukları dile getiren Teğmen Ivan, mektubunun sonlarında boğucu gazlardan korunmak için kendilerine ağız ve burun kılıfları dağıtıldığını ama bunları kullanmadıklarını ifade etmektedir.⁵⁷ İtilâf kuvvetlerinin zehirli gaz kullanmasıyla ilgili gerçeği ise, İngiliz gazeteci ve savaş muhabiri Ellis Ashmead Barlett, “*Çanakkale Gerçeği*” isimli hatırat eserinde dile getirmektedir. Yazar Barlett, Çanakkale Savaşlarının en şiddetlisinin yaşandığı Zığındere’de gördüğü acı olaydan şu şekilde bahsetmektedir:⁵⁸ “... *Bir köşede tüfeklerini dizleri üzerine koymuş ve birlikte oturmuş yedi Türk vardı. Bunlardan biri, arkadaşının boynuna kolunu dolamış ve yüzüne mütebessimâne bakıyordu. İşte bu anda ölüm bu yedi arkadaşı avlamıştı. Bunların tamamı sanki uyuyor gibi görünüyordular. Çünkü bu yedi Türk askerinden ancak birisinde yara izi gördüm...*”

İngiliz savaş muhabirinin Zığındere bölgesinde gördüğü bu acı olayı, aynı bölgede görev yapan bir Türk subayı da doğrulamaktadır. 30 Alay Emir Subayı olarak Zığındere bölgesinde görev yapan Yedek Subay Münim Mustafa Bey, 19 Temmuz 1915’te düşmanın saat dört buçukta gerçekleştirdiği bir saldırıda, kimyasal yakıcı bir gaz kullandığını anılarında şu şekilde dile getirmektedir.⁵⁹

“...*Saat dört buçuktu. Düşmanın topçu ateşinden kurtulmak için zeminliklere sığınmıştık. Başucumuzda hadsiz, hesapsız patlayan şarapnelleri gözümüzle takip ediyorken birdenbire toprağın içinden sanki tazyik ediliyormuş gibi bir hareket, bir inilti duydum. Bir saniye geçmeden toprak göğe kalkıyormuş gibi bir patlama sesiyle sersemledim. Ne olduğumun farkında değildim. İnsanları aptallaştıracak bir şey olmuştu. Bol güneşli bir yaz günü olmasına rağmen, güneşle aramızda topraktan bulut gibi bir tabaka hâsıl olmuş, gökyüzü ve güneş görülemiyor! Havadan yerlere devamlı*

⁵⁵ Erşan, M.: ‘Çanakkale Muharebelerinde Savaş Hukuku İhlalleri’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25:73 (Ankara 2009), s. 169.

Cassar, G. H. 1974: *Çanakkale ve Fransızlar*, Çev. Nejat Dalay, İstanbul, s. 327.

⁵⁶ Benazus, H. 2007: *Çanakkale’den Gelibolu’ya*, İstanbul: Bizim Kitaplar, s. 34.

⁵⁷ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1140/80, Gömlek No: 81, 82.

⁵⁸ Barlett, E. A. 2005: *Çanakkale Gerçeği*, Haz. M. Albayrak, İstanbul, s. 193.

⁵⁹ Seçer 2008 s. 187.

taş, toprak yağıyor ve bu arada parçalanmış insanların uzuvları, kol, bacak, kemik gökyüzünden düşüyor. Bulduğumuz yeri bunaltıcı siyah bir duman kaplamış, göz gözü görmüyor. Çukurlarda, dere içlerinde dayanılmaz derece de yakıcı bir gaz kokusu vardı. Herkesin boğazı yanıyor, bazıları baygın bir halde yatıyordu...”

Genelkurmay Karargâhı İstihbarat Şubesi, 26 Temmuz 1915'te Matbuat Müdürlüğü'ne gönderdiği raporda, Çanakkale cephesinde Temmuz ayı içerisinde yaşanan önemli olaylara vurgu yapılmış ve düşmanın hâlen zehirli gaz neşreden mermileri kullandığı dile getirilmiştir:⁶⁰ “...Seddülbahir mıntikasından piyade ve bazen fasılalı topçu ateşleri devam etmiştir. Düşman muhnik (boğucu) gaz neşreden mermilerini hâlen isti'mâl etmektedir (kullanmaktadır)...” Bu arada Dışişleri Bakanlığı, 31 Temmuz 1915'te Ordu-yı Hümâyûn Başkumandanlığı Vekâleti'ne gönderdiği müsta'cel (acil) yazıda, Müttefiklerin Çanakkale'de boğucu gazlar kullandığına dair resmi yazıya, İngiltere Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı bir beyanname ile cevap verdiği ifade edilmektedir. İngilizlerin kendilerine yöneltilen suçlamaları kabul etmediğine yönelik bilgileri kapsayan bu beyanname, tarafsız Nieuve Rotterdameche Courant gazetesinde yayınlanmıştır. Osmanlı Lahey Sefareti tarafından temin edilen 15 Temmuz 1915 tarihli gazete, Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Osmanlı Genelkurmayı'na takdim edilmiştir.⁶¹

9 Eylül 1915'te Genel Karargâh İstihbarat Şube Müdürü Binbaşı Seyfi Bey'in Matbuat Müdürlüğü'ne gönderdiği Çanakkale cephe raporunda, Arıburnu'nda düşmanın sol tarafa boğucu gaz bombaları atarak bir lağımı patlattığı, ancak bir zarar veremediği bilgisi yer almaktadır.⁶² Ayrıca 21 Eylül 1915 tarihli cephe raporunda ise Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerinde düşmanın büyük çaplı toplarıyla boğucu gaz yayan mermiler kullandıkları belirtilmektedir.⁶³ Öte yandan Çanakkale, Gelibolu Cephesinde Türkler tarafından zehirli gaz kullanıldığına ilişkin haberlerin asılsız olduğu ve endişeye gerek bulunmadığı, Avustralya ve Yeni Zelanda basınında sık sık dile getirilmiştir. Örneğin, Wellington'da çıkan “*Otawo Times Gazetesi*” 1 Kasım 1915 günü, “*Savaşçı Olarak Türk*” başlıklı bir yazı yayınlamıştır. Bu yazıda Türklerin Uluslararası hukuk kurallarına harfiyen uydukları dile getirilmektedir: “*Hastaneye ateş edilmiyor, zehirli gaz kullanmıyor. Türk, ikili oynamıyor. Bunun aksini iddia edenler Gelibolu değil, en çok Mısır'a kadar gelenlerdir*”.⁶⁴

⁶⁰ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1136, Gömlek No: 64.

⁶¹ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2411, Gömlek No: 25.

⁶² BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1142, Gömlek No: 67.

⁶³ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1143, Gömlek No: 102.

⁶⁴ Barlett 2005 s. 193.

25 Kasım 1915 tarihli Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliği belgesinde, 1899 tarihli Lahey Beyannamesi'ne göre kullanılması yasaklanmış olan boğucu gaz ve domdom kurşunlarının Çanakkale cephelerinde İtilâf devletleri tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir. Adı geçen beyannamede imzası olan Fransız Hükümeti'nin, boğucu gaz ve domdom kurşunu kullanarak hukuk ihlali gerçekleştirdiği ve bu olayla ilgili olarak hazırlanan protesto yazısının Fransız Sefareti'ne gönderildiği belirtilmektedir.⁶⁵

Yine “*The Age*” adlı Avustralya gazetesi, 11 Aralık 1915 tarihinde, Türklerin zehirli gaz kullanması sorununu ele almış ve “*Gaz Bombası Saldırısından Korkulmuyor*” başlığı altında yayınlanan yorum yazısında cepheden gelen raporlara dayanarak konuyu şöyle değerlendirmiştir.⁶⁶ “*Şu ana kadar bu cephede Türklerin savaş yöntemlerinin hakça olduğunu kabul etmek dürüstlük gereğidir. Türklerle Avustralyalılar arasındaki savaş mertçeydi ve sonuna kadar öyle olacağını umuyoruz. Bu savaştan önce Türk'ü hor görüyorduk. Artık öyle bir şey söz konusu değil. Onu yendiğimizde, hepimiz onları Almanların etkisine girmekle birlikte, ahlaksızca savaş yöntemleri kullanacak kadar Almanlaşmamış olarak hatırlamak istiyoruz*”

Çanakkale Savaşlarında kimyasal gaz kullanımıyla ilgili olarak Milli Ajans ve Tanin gazetesi muhabiri Cemil Hakkı Bey, savaş bölgesinde incelemelerde bulunmuş ve konuyla ilgili düşüncelerini 22 Ocak 1916'da Tanin gazetesinde yayımladığı makalesinde şöyle dile getirmiştir.⁶⁷ “*... Bu ateş sahasının ve siperlerimizin çoğunluğunda koyu paslı sarı ve yeşilimsi geniş lekelerle tesadüf olunuyor. Bunlar düşmanın attığı boğucu gazlı mermilerden meydana gelmiştir... İngilizleri medeni harpten uzaklaştıran bu kimyasal gazı kullanmaları, belki yaratılış tabiiyetlerinden, belki de acizlik neticesidir. İngiliz siperlerinde bu gaz lekelerine hiç tesadüf edilmemesi, bizim medeni bir harp yaptığımızı ispat eder...*”

Yaklaşık sekiz buçuk ay süren Çanakkale Savaşları, ilk günden itibaren çok hareketli başlamış ve sonuna kadar da aynı şekilde devam etmiştir. Savaşın başlamasından 24 Kasım 1915'e kadar geçen zaman içerisinde Türk tarafının zayıyatı 566'sı subay, 54.141'i er olmak üzere 54.707 şehit; 957'si subay, 88.839'u er toplam 89.796 yaralı; kayıp, esir, hastanelerde ölen, hava değişimi alanlarla birlikte toplam 181.184'e ulaşmaktadır. 9 Ocak 1916'da ise bu

⁶⁵ BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 2.

⁶⁶ Benazus 2007 s. 36.

⁶⁷ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* 2012 s. 507; Şahin, H. ‘Çanakkale Savaşı'nın Öteki Yüzü Siperler’, *Silâhlı Kuvvetler Dergisi*, No 392 (Ankara 2007), s. 37.

rakam 213.187'yi bulmuştur.⁶⁸ Çanakkale Savaşları'nda askerlerin % 47'sinin hastanelere girerek tedavi gördüğü ve % 17'sinin kurtulamadığı, bir başka ifade ile silâh altına alınan askerin % 20,3'ünün savaş alanlarında ya da hastanelerde şehit oldukları görülmektedir.⁶⁹

Sonuç

Bütün uluslararası çabalara ve alınan kararlara rağmen savaşın kendi şartları içinde ve kendi kuralları çerçevesinde cereyan ettiği ve hukuk ihlallerinin çoğunlukla modern silâhlara sahip İtilâf devletleri arasında yaşanmış olması önemlidir. İtilâf devletleri birçok kez savaş hukukunu hiçe sayarak her ne pahasına olursa olsun Boğazı geçmek düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Tanin gazetesinin zaferden sonra ki şu ifadesi, aslında savaş hukuku ihlallerinin sıradan bir olay olmadığını göstermektedir: “... *Dört bir yandan asker toplayan, zehirli gazları yeterli görmeyip, domdom kurşunu atarak vurduğunu öldürmeye azmeden müttefikler.*” Osmanlı Devleti, savaş sırasında yaşanan bu hukuk ihlallerini ve özellikle boğucu gaz ve domdom kurşunu kullanımını uluslararası arenaya taşıyarak, bu silâhların kullanıldığına dair belgeleri pek çok devletle paylaşmıştır. İtilâf devletleri ise bu iddiaları her seferinde reddetmiş ve Çanakkale savaşlarında domdom kurşununu Türklerin kullandıklarını ileri sürmüşlerdir. Çanakkale Savaşları'na katılan Avustralyalı bir albayın, cepheden ailesine gönderdiği mektup, bu konuya açıklık getirmektedir. Mektupta, siperlerdeki yaşam ve Türkler başlığı altında şu ifadelere yer verilmektedir: “*Türkler çok dürüst savaşçılar. Kahramanlık ve cesaretleri tartışılmaz. İşkence, zulüm ve domdom kurşunu konusundaki tüm iddialar yalandır...*” Bu bağlamda her ne kadar savaş sırasında kimyasal gaz ve domdom kurşunu kullanmadıklarını ileri süren bu devletleri, dönemin arşiv belgeleri ve yerli-yabancı anı, hatıralar yalanlamaktadır.

İngiliz ve Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş dışı bırakarak, Almanya'nın güneydoğudan kuşatılmasını amaçlayan stratejisi, Çanakkale Savaşları'ndaki başarısızlık sonucunda boşa çıkmıştır. Boğazların deniz ve kara harekâtına rağmen geçilememiş olması savaşın iki yıl uzamasına yol açmış, başta Rusya olmak üzere İtilâf devletlerinin ekonomilerinde önemli sıkıntılar yaratmıştır. Çanakkale'de savaşan Türk kuvvetleri ise hukuk kurallarını ve insanlık yasalarını hiçe sayan müttefiklerin aksine, dünyanın en modern silâhlarıyla donatılmış orduları karşısında asil bir davranış sergileyerek, savaş hukukunun bütün şartlarına ve geleneklerine uyarak savaş tarihinde hak ettiği yeri almıştır.

⁶⁸ ATASE Arşivi, Kls. 3474, Dosya H-56, Fihrist 1-26; Kls. 3474, Dosya H-55, Fihrist 14-32; *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* 2012 s. 465.

⁶⁹ Özbay 1976 s. 317.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA), DH. EUM. 3. Şb., (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye), Dosya No: 2, Gömlek No: 17, 48.
- BOA, DH. EUM. 7. Şb., (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye), Dosya No: 2, Gömlek No: 31.
- BOA, DH. EUM. VRK. (Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası), Dosya No: 25, Gömlek No: 33.
- BOA, DH. SYS, (Dâhiliye Siyasi) Dosya No: 123/12, Nr. 35, Fihrist 60-61.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1125, Gömlek No: 44.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1134, Gömlek No: 7.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1136, Gömlek No: 64.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1139, Gömlek No: 20, 22.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1140, Gömlek No: 80, 81, 82.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1142, Gömlek No: 67.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1143, Gömlek No: 102.
- BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1155, Gömlek No: 72.
- BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2100, Gömlek No: 9.
- BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2110, Gömlek No: 8.
- BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182, Gömlek No: 1, 2.
- BOA, HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2411, Gömlek No: 3, 25.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Nr. 1/1, Kls. 192, Dosya 574-B, Fihrist 1-8.
- ATASE Arşivi, Kls. 3474, Dosya H-55, Fihrist 14-32.
- ATASE Arşivi, Kls. 3474, Dosya H-56, Fihrist 1-26.
- Türk Kızılay Arşivi, Kutu No 617, Belge No 2.

B) Kitap ve Makaleler

- Alkan, Ş. 2005: 'Biyolojik Silâhlar ve Savaşlarda Kullanımı', *Polis Dergisi*, 34: 2.
- Arı, K. 1997: *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Armaoğlu, F. 2007: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yay., İstanbul.
- Aysal, N. 2014: 'Harp Tarihi Yazımına Dair Özgün Bir Yaklaşım: Osman Senâî Bey', *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, (Sanat Tarihi Araştırmaları Kültürel Kimlikte Gelenek, Çeşitlilik ve Değişim-Prof. Dr. Hakkı Acun Armağanı), 9/10, s. 1199-1200.
- Banoğlu, E. 2003: 'Kimyasal silâhlar', *Eczacı*, 4:11, s. 11-13.
- Baran, T. A. 2009: 'Çanakkale Savaşı'nda Hukuk İhlalleri', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXV:73.

- Barlett, E. A. 2005: *Çanakkale Gerçeği*, Haz. M. Albayrak, İstanbul.
- Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. T. Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara 2012.
- Bayur, Y. H. 1983: *Türk İnkılap Tarihi*, III: I, TTK Yay., Ankara.
- Benazus, H. 2007: *Çanakkale'den Gelibolu'ya*, Bizim Kitaplar, İstanbul.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, Cilt V, *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, 1, 2 ve 3'ncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* (4 Haziran 1915-9 Ocak 1916), V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- Boğuşoğlu, M. 1990: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Savaşları*, Kastaş Yay., İstanbul.
- Cassar, G. H. 1974: *Çanakkale ve Fransızlar*, Çev. Nejat Dalay, İstanbul.
- Çaycı, A. 1993: 'Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askeri Kariyerindeki Yeri', *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara: 61-63.
- Erşan, M. 2009: 'Çanakkale Muharebelerinde Savaş Hukuku İhlalleri', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25:73, s. 164-179.
- Eyicil, A. 2009: 'Çanakkale Savaşları', *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8:1, s. 317-370.
- Halıcı, Ş. 2005: 'Tanin Gazetesine Göre Çanakkale Geçilmez', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI: 61, s. 123-182.
- Harp Mecmû'ası*, Yıl 1, Sayı 6, İstanbul, Şubat 1331 (1915), s. 82-85.
- Kerr, G. 2009: *Kayıp Anzaklar*, Çev. M. Şengün, İstanbul.
- Kimyasal, Biyolojik, Radyasyon ve Tehlikelerde Acil Yardım*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 2011.
- Özbay, K. 1976: *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt I, İstanbul.
- Özdemir, Ç., Bozbiyık, A., Hancı, İ. H. 2001: 'Kimyasal silâhlar: Etkileri, Korunma Yolları', *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 10:8, s. 298-300.
- Roux, C. F. 2007: *Çanakkale'de Ne Oldu, Bir Fransız Subayının Günlüğünden Çanakkale Savaşlarının Perde Arkası*, Yay. Haz. B. Sayılır, Phoenix Çanakkale Kitapları Dizisi, Ankara.
- Sarıbeyoğlu, M. 2004: 'Kitle İmha Silâhlarının Kullanımının Yasaklanmasına İlişkin Uluslararası Düzenlemeler', *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, s. 21-53.
- Sarıbeyoğlu, M. 2013: 'Uluslararası İnsancıl Hukuk Perspektifinden Vatandaşlık: Geleneksel Sonuçların Dönüşümü', *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXXI: 1, s. 1021-1022.
- Seçer, T. 2008: *Anılarla Çanakkale Cephesi ve Neticesi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Şahin, H. 2007: 'Çanakkale Savaşı'nın Öteki Yüzü Siperler', *Silâhli Kuvvetler Dergisi*, No 392, s. 33-43.

- Tetik, A., Güzel, M. Ş. 2013: *Kızılay ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tuncoku, M. 2002: *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkmen, Z. 2009: 'Çanakkale Muharebeleri'nde Türk Ordusunun Kara Harekâtına Dair Kısa Bir Değerlendirme', *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7: 14, s. 57-102.
- Tütüncü, A. N. 2004: 'Nükleer Silâhların Kullanımının Yasaklanması Sorunu', *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2: 13, s. 9-26.
- Ülman, A. H. 1972: *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Yılmaz, V. 1993: *I'nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Cem Ofset Matbaası, İstanbul.

EKLER:

EK-1

**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS, (Hariciye Siyasi) Dosya No: 2182,
Gömlek No: 1.**